

Harcza István

A társadalmi tagolódás sémájának újragondolása. A tagolódás rendszereken átívelő trendjei¹

Az Andorka-séma nyomdokain²

Absztrakt: Tanulmányunk első részében tömör kritikai értékelést adunk a tagolódással kapcsolatos főbb konstrukciókról. Ennek kapcsán az a hipotézisünk, hogy az egyes konstrukciók szükségszerűen csak részlegesen képesek leképezni a társadalom meglehetősen színes tagoltságát. A tanulmány második része az Andorka-séma előzményeit, valamint az idők során kialakított modellváltozatokat, míg harmadik része – empirikus adatok alapján – a rétegződés hosszú távú trendjeit mutatja be. Az idősorok – az egyes rétegek további kiterjedését illetően – felső plafonok, illetve „plafon közeli” helyzetek kialakulására utalnak, ami jelentős mértékben hozzájárult a társadalmi szerkezet konzerválódásához. Továbbá, a trendek arra engednek következtetni, hogy a modernizáció nem mindig jár együtt a szellemi foglalkozásúak részarányának növekedésével. Következésképpen a társadalmi fejlődés, és ezen belül a társadalomszerkezet is inkább ciklikus jelleget mutat. **Kulcsszavak:** társadalomszerkezet, rétegződés, társadalmi paradigmák, foglalkozási szerkezet, rétegződés modellek

1 Itt szeretnék köszönetet mondani Tardos Róbertnek és Huszár Ákosnak, akik nagyon értékes észrevételeket tettek az írás első változatához, továbbá mindazoknak, akik a Fényes Elek Társadalomstatistikai Egyesület (FETE) által 2021 januárjában a tanulmány első változatáról rendezett műhelyvitán kifejtették ezzel kapcsolatos gondolataikat, észrevételeiket.

2 E tanulmánnyal tisztelni szeretnék Andorka Rudolfnak a társadalmi rétegződés és mobilitás témakörben kifejtett munkássága előtt, akinek 2021-ben lesz születésének 90. évfordulója.

Bevezető

Természetesnek tekinthetjük, hogy a társadalmi tagolódás, ezen belül is a rétegződés problematikája többnyire változó intenzitással kerül a szakmai érdeklődés homlokterébe. Most éppen egy „érdeklődési hullámhegy” utáni időszakban vagyunk, ez alatt azt értjük, hogy néhány évvel ezelőtt több olyan kutatás is zajlott, amely a társadalmi tagolódás valamely metszetét vette célba. Az e kutatásokról szóló vitákon,¹ illetve az azokra reflektáló írásokban többnyire ellentmondásos kritikák fogalmazódtak meg, amint ezt az alábbi kutatások is mutatják: Róbert (2014) „Osztálylétszám, 2014”, Kenéz és Kabai (2016) négydimenziós rétegződés modell, Huszár (2013) foglalkozási osztályok, Kmetty et al. (2018) foglalkozási milió, Éber (2016) osztályszerkezet,² Kovách et al. (2017) integrációs modell, Vastagh (2019) osztálymodell.³ Lehetséges, hogy ebben annak is szerepe volt, hogy az újabb tagolódási sémák megalkotására irányuló kísérletek nem igazán voltak átütő erejűek,⁴ bár az is tény, hogy számos új aspektust vetettek fel. Elmondható továbbá, hogy a szükséges közös pontok⁵ hiánya miatt a társadalmi tagolódásra vonatkozó információk inkább „töredékes halmaznak” tűnnek, ezért viszonylag kicsi a lehetőség arra, hogy ezek valóban egymást kiegészítő módon adjanak képet a tagolódásról.⁶ Ezért a továbblépés érdekében célszerű lenne, ha a társadalmi tagolódásról szóló munkák tanulságairól, meghatározott szempontok alapján, átfogó értékelések⁷ születnének.

Úgy véljük, hogy a társadalmi tagolódás terén – az utóbbi időszakban – tapasztalt viszonylag szerényebb eredményekért komoly mértékben „felelősek” a tudományszervezés rendszerszintű problémái, amelyre néhány írás már korábban felhívta a figyelmet (Harcza 2015; Róbert 2015). (Ezzel nem kívánjuk felmenteni a felelőség alól a kutatókat

1 A Fényes Elek Társadalomstatistikai Egyesület (FETE), – egyfajta témagondozás keretében – néhány esetben műhelyvitákat rendezett a kutatásokról. E műhelyvitákon sor került az egyes modellek kritikai értékelésére, amelyek bizonyos támpontokat nyújtanak a jelen írás keretében megjelenő tanulások megfogalmazására is (lásd pl. Harcza 2016a, 2016c, 2016d; Bánóczy et al. 2015; Éber 2016).

2 Itt jegyezzük meg, hogy Éber Márk Áron, valamint a „Helyzetműhelyben” levő kutatótársai a társadalmi tagolódás másik arculatával, az osztályszerkezet alakulásával foglalkoznak, következőképpen az osztályviszonyok szempontjából közelítenek a kérdéskörhöz.

3 A témáról részletesebben lásd például: Róbert (2014), Savage et al. (2013), Mills (2014), Kenéz et al. (2016), Éber (2016), Huszár (2013a, 2013b), Albert et al. (2017), Kovách et al. (2017).

4 Úgy véljük, hogy e kutatások jelentős része azért nem volt átütő erejű, mert továbbra is a korábbi paradigmatis keretek között, tehát alapvetően csak a nagycsoportok szintjén közelítettek a társadalmi tagolódás kérdéséhez, ami a társadalmi szerkezet átalakulása miatt messze nem elégséges.

5 Közös pontokon azt értjük, hogy az adott modellek – teoretikus szinten – szakmai konszenzuson nyugvó „alapvetések” mentén kerülnek megfogalmazásra, vagy legalábbis ezekből levezethető a modell lényege. Ily módon lehetőség nyílik arra, hogy az egyes konstrukciók „hozzáadott új értéke” alapján közelebb jussunk a tagolódás viszonylagos teljességéhez.

6 Itt jegyezzük meg, hogy a közös pontok hiánya jelentős mértékben azzal is magyarázható, hogy a szociológia egyes területein felerősödött a belterjesség, amely komoly korlátot állít a nyitott keretek közötti önreflexivitásra. (Szelényi 2016; Harcza 2018).

7 Feltétlenül meg kell említenünk, hogy az egyes modellek összehasonlításáról számos munka született (Bukodi 1999; Kovách et al. 2017; Vastagh 2019). Ám ezek az összehasonlítások különböző szempontok mentén valósultak meg, amelyeket döntően az egyes kutatók egyéni preferenciái határoztak meg. A fentiekben hiányolt közös pont problémája tehát ez esetben is tetten érhető, a felsorolt összehasonlítások relevanciája bizonyos korlátok között mozog. A hiányosságok közül kettőt feltétlenül ki kell emelnünk: 1) csak részlegesen érintették azt a kérdést, hogy az adott modellt milyen kutatási célok érdekében állították össze, ez ugyanis „kijelöli” az összehasonlíthatóság korlátait, 2) az adott modell a célját tekintve mennyire volt konzisztens az elméleti, módszertani és empirikus alapokkal.

sem.) Ezek közül is a projektszemlélet túlburjánzását érdemes kiemelni, amely szakmailag méltatlan helyzetbe hozta a témakor művelését. Úgy véljük ugyanis, hogy egy olyan jelentőségű témakört, mint a magyar társadalom tagolódása, nem lehet egy vagy néhány kutató relatíve izolált keretek közötti munkásságára építeni, és főleg „eldarabolni” projektforrásokra alapozni.

A problémakörrel összefüggésben frappánsnak érezzük Róbert Péter (2015: 75, 88) erre vonatkozó megállapítását:

[...] felesleges szócséplésnek tűnhet, hogy milyen elméleti alapokon és milyen módszertani megfontolásokkal lehet(ne) minél pontosabban leírni a mai magyar társadalom rétegződését, egyenlőtlenségi viszonyait, ha ennek megfelelő adatokon alapuló lehetősége kevésbé áll fenn. Arról természetesen nincs szó, hogy *semmilyen* adatforrás ne lenne, aminek alapján fontos következtetésekre ne lehetne jutni a mai magyar társadalomról.

Így a fontos kérdésre tehát, hogy milyen mértékben szükséges vagy hasznos túllépni a foglalkozásalapú társadalmirétegződés-vizsgálaton (ezt állítják Savage és követői, ezt vitatják Goldthorpe és követői Angliában), a választ szerintem Magyarországon nem lehet megkeresni, megtalálni.

A szerző különösen jelentős problémának érzi a témakörben végzett kutatások feltűnően alacsony elemszámát, véleményét mások is osztják⁸ (Szelényi 2016). Azt lehet tehát mondani, hogy a finanszírozási források elégtelensége miatt a kutatások jelentős része „jobb híján” kerül megvalósításra, ami adekvátság szempontjából komoly minőségi problémákat vet fel.

Tanulmányunk első részében tömör kritikai értékelést adunk a tagolódással kapcsolatos főbb konstrukciókról, amely egyúttal fontos támpontokat adhat az általunk preferált Andorka-séma⁹ újragondolásához is, illetve továbbfejlesztéséhez. A továbbfejlesztést – véleményeink szerint – egy többszakaszos munka keretében igyekszünk megvalósítani.

A tanulmány második része az Andorka-séma előzményeit, az idők során kialakított modellváltozatokat, és azok tanulságait igyekszik bemutatni, míg harmadik része – empirikus adatok alapján – a hosszú távú trendek összeállítására vállalkozik, és egyben némi „ízeltőt” kíván adni az Andorka-séma továbbfejlesztésére irányuló első lépésről. A hosszú távú trend bemutatása során elsősorban arra fókuszálunk, hogy – a modernizáció hatására – milyen sajátosságok figyelhetők meg a tagolódás nemek szerinti alakulásában.¹⁰

8 A mintanagysággal kapcsolatos kritikákból érdemesnek véljük idézni Szelényi Ivánnak *A szociológia hármassága* című írásában tett megjegyzését, mely szerint „Ha mintánkat kellő körültekintéssel választottuk ki, viszonylag kevés (néhány száz) válaszadó megkérdezésével is előre tudtuk jelezni akár egy százmilliós népesség választási magatartását is. Ez bizonyosan nagy teljesítmény, és borzasztó mértékben meg is növelte tudásunkat a társadalmi, politikai és a gazdasági folyamatokról. Ennek ellenére egyetlen árva centivel sem vitt bennünket közelebb az oksági hipotézisek ellenőrzéséhez (Szelényi 2016: 121).

9 Itt szeretnénk megemlíteni, hogy az Andorka-séma a Ferge Zsuzsa által kialakított alapelvek továbbgondolásával jött létre. Mindkettő a KSH „műhelyeiben” született, amit azért célszerű hangsúlyozni, mert e sémák empirikus alapjai a szociológiában szokatlanul nagymintákra épültek. Kiegészítésként ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy az Andorka-modell mellett másféle tagolódási konstrukciók is működtek, és ma is működnek a KSH-ban. Így például sajátos tagolódási konstrukciókat alkalmaztak/alkalmaznak a nagy hagyományra visszatekintő háztartás-statisztikai, valamint népszámlálási adatokon alapuló adatközlések során.

10 Ennek kapcsán csupán szakmai érdekességként említjük, hogy a KSH-beli Andorka-műhely bevett gyakorlata volt, hogy – a nagyarányú különbségek miatt – a társadalmi rétegződésre, illetve mobilitásra vonatkozó adatokat csak férfi-nő bontásban közölte, és csak ritkán fordult elő az összesen adatok publikálása.

Kritikai értékelésünk során abból indulunk ki, hogy az egyes tagolódási konstrukciók szükségszerűen csak részlegesen képesek leképezni a társadalom meglehetősen színes ta-
goltságát. Mindez nem véletlen, hiszen a konstrukciók többsége egy adott paradigmára épül, ami érthető, azonban *a kutatók figyelmét gyakorta elkerüli az a körülmény, hogy – a társadalmi tagolódást illetően – párhuzamosan többféle rendezővel követő paradigma él(het) egymás mellett.* Ennek kapcsán alapvetésként kezeljük azt a társadalomtörténeti tapasztalatot, hogy – hosszabb távon – a tagolódás rendező elvei szükségszerűen „egymásra torlódhatnak”, ami eleve újratermeli a különböző korokban született paradigmák egymás mellett élését. Egyébként pedig furcsa lenne, ha ezek a rendezőelvek „elvágólag” váltanák egymást. Úgy véljük, hogy a paradigmák (rendezőelvek) egymásra torlódásának is komoly szerepe lehet abban, hogy miért érzékeljük a „társadalmi látásviszonyok romlását” (Angelusz 2004).

Fentiekkel összefüggésben további alapvetésnek tekintjük, hogy *a sémák megszületése alapvetően egy adott időszakhoz és társadalmi térhez (társadalomhoz)*¹¹ kötődik. Azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a mindenkori tagolódás jellemzőinek a leképezésében meghatározó szerepet játszott/játszik a sémakészítő műhelyek kutatóinak társadalomképe, amely óhatatlanul is érvényesülni enged bizonyos nézőpontokat (Harcsa 2016c). Következésképpen természetesnek kell tekintenünk, hogy – plurális értékrendek világában – többféle társadalomkép, és erre alapozva többféle tagolódási séma élhet egymás mellett. A különböző tagolódási modellek összehasonlítása alapján lényegében hasonló következtetésre jutott a Kovách Imre, Hajdu Gábor, Gerő Márton, Kristóf Luca és Szabó Andrea alkotta kutatói közösség¹² is (Kovách et al. 2017). Ez a körülmény egyúttal megszabja a modellek használhatóságának korlátait.

Alapvetésként kezeljük azt is, hogy e sémáknak két fontos funkciónak feltétlenül meg kell felelni: az egyik az időbeli összehasonlíthatóság biztosítása, a másik, hogy – a lehetőségeken belül – képes legyen rögzíteni a társadalmi szerkezetben, rétegződésben aktuálisan megjelenő, új típusú folyamatokat.¹³ Míg az előbbi az „állandóságra”, az utóbbi a

11 Az adott társadalmi térhez (társadalomhoz) való kötöttségről többnyire elfeledkeznek a kutatók, ami nem véletlen, hiszen a nemzetközi összehasonlítás igénye miatt eleve magasabb absztrakciós szintre kell lépni ahhoz, hogy az összehasonlítható országok körére vonatkozóan azonos tagolódási sémát használhassunk. Mindez óhatatlanul azzal jár együtt, hogy az unifikáció érdekében lemondunk egyes nemzetek, vagy országcsoportok sajátos vonásainak a bemutatásáról. Ez azonban nem jelenti azt, hogy félre kellene tennünk a nemzetközi összehasonlításokra kidolgozott sémákat, csupán arról van szó, hogy adott esetben óvatossággal vonjunk le általánosító következtetéseket. Amikor viszont a hazai társadalom kellően árnyalt bemutatása a cél, akkor nem ajánlatos megmaradni a nemzetközi sémánál, hanem a hazai társadalom sajátosságait bemutató sémát kell előtérbe helyezni.

12 E kétségtelenül pozitív eredményt is figyelembe véve, további következtetések során sajátos ellentmondásba kerültek, hiszen egyszerre állították azt, hogy az integrációs modell a vizsgált változók alapján nagyobb magyarázó erőt mutatott a többihez képest, majd melleleg megjegyezték, hogy, „...ugyanakkor az is egyértelmű, hogy az integráció mást mér, mást magyaráz, mint a korábban kialakított modellek” (Kovách et al. 2017: 46).

13 Itt jegyezzük meg, hogy a legtöbb séma nem igazán tud eleget tenni e követelményeknek, azonban az Andorka „sémacsalád” – amelynek korábbi sokszínűsége kevésbé ismert – több lehetőséget is kínál e követelmények érvényesítésére. Így, többek között az időbeli összehasonlíthatóság illusztrálása érdekében, Andorka Rudolf – jelen írás szerzőjének a közreműködésével – már több mint három évtizede kialakított egy olyan modell-változatot, amely – bizonyos korlátok között – képes áttekintő képet adni a társadalmi rétegződés akár 150 éves trendjének a bemutatására (Andorka et al. 1977).

flexibilitásra helyezi a hangsúlyt. Úgy véljük, hogy az Andorka-séma,¹⁴ illetve annak változatai bizonyos lehetőséget nyújtanak e szempontok együttes kezelésére.

Az „állandóság”, tehát az időbeli összehasonlíthatóság megoldása komoly problémát jelent, hiszen az egyes társadalmi kategóriák és fogalmak tartalma időről időre változik. Ennek kapcsán joggal merül fel ezeknek a társadalmi kategóriáknak és fogalmaknak a „dinamizálhatósága” annak érdekében, hogy a karakteresen új társadalmi folyamatokat, pontosabban azoknak a tagozódásra gyakorolt hatását a módosított séma képes legyen tükrözni. Előre bocsátjuk, hogy nézetünk szerint a két szempont közötti „egyensúlyt” alapvetően különböző aggregátsági szintek kialakításával lehet érdemben elérni.¹⁵

A továbbiakban, támaszkodva fentiekben megfogalmazott alapvetésekre, a társadalmi tagolódással kapcsolatos konstrukciók használata során szerzett néhány fontosabb tanulságot emelünk ki. Az egyszerűség kedvéért csupán két konstrukciót veszünk alapul, az egyik az integrációs modell, amely nemrég a paradigmaváltás jegyében került kialakításra. Ezzel bővebben foglalkozunk, miután itt kitérünk a paradigmaváltással kapcsolatos kísérletek általánosítható tanulságaira is. A másik az EGP/TFR modell, amelyet alapvetően nemzetközi összehasonlítási célok érdekében állítottak össze.

Paradigmaváltás?

A modellek különböző fogyatékoságának kezelése, netalán feloldása óhatatlanul is kihívást jelent a kutatók számára, és részben ez is oka annak, hogy időről időre előtérbe kerül a használatban levő tagolódási modellek felülvizsgálata és újragondolása. Az újragondolás egyik irányzata radikális megoldást sürget, oly módon, hogy felveti a paradigmaváltás igényét. A másik irányzat inkább a meglévő modelleket próbálja alkalmassá tenni az új jelenségek „befogadására”. (Jelen kutatást is ez utóbbi szellemében terveztük.)

A radikális megoldásra példaként említjük Kovách Imre és munkatársai kutatását, akik már hosszabb ideje a paradigmaváltás szükségszerűségét hangsúlyozták. Ennek megvalósításához empirikus fogódzókat kerestek, ám e téren komoly korlátokba ütköztek. Kiderült ugyanis, hogy

14 Érdemes megemlíteni, hogy e modell előzményének tekinthető a Ferge Zsuzsa által a KSH-ban kialakított, munkajelleg csoportokra alapozott séma. E séma csupán az egyike volt a KSH-beli tagolódási sémáknak, rajta kívül a háztartás-statisztikai, illetve a népszámlálási adatközlésekben használatos tagolódási sémák voltak a legelterjedtebbek. Azt is el kell mondani, hogy az Andorka-modell használatát jelentős mértékben megnehezítette egy 1974-ben hozott párthatározat, amely – az osztályszerkezet bemutatására – kötelező jelleggel írta elő a „két és fél osztályos” modell használatát. Ezt csupán oly módon lehetett kijátszani, hogy az osztálymodellrel belüli bontásként próbáltuk megjeleníteni az Andorka-modellben használt foglalkozási csoportokat, azonban ezek érdemi elemzésére lényegében a 70-es évek végéig – a KSH-ban – nem volt lehetőség.

Az ezzel kapcsolatos „belső harcokról” bővebb tájékoztatást nyújt: Harcsa (2016b: 60–94).

15 Úgy véljük, hogy a séma elasztikusságát alapvetően azzal lehet biztosítani, ha azt különböző aggregátsági szinteken alakítjuk ki. A tanulmány fókuszában álló Andorka-sémát már a 80-as évek derekán is ennek szellemében építettük fel, nevezetesen az alapot egy 190 elemű, összevont foglalkozási kategória alkotta, majd a következő szinten 43 foglalkozási csoport, e felett egy 19 kategóriás, végül a „csúcson” egy 9 kategóriát (társadalmi csoportot) tartalmazó szint szerepelt (Harcsa és Kulcsár 1986). Itt jegyezzük meg, hogy a KSH 1992. évi „Társadalmi tagozódás, mobilitás” felvételéből származó adatokat is ugyanezen aggregátsági „minta” szerint alakítottuk ki (Bukodi et al. 1994).

[...] a paradigmaváltás szükségszerűségének felismerése és elfogadása azért sem egyszerű, mert a társadalmi egyenlőtlenségeket formáló új jelenségek az esetek többségében a foglalkoztatási és foglalkozási besoroláson alapuló hierarchikus rétegződés hatásaival együtt jelentkeznek, amelynek jelentősége nem halványult a jelenkori magyar társadalomban sem (Kovách 2006: 11).

A fenti konklúzióban ellentmondás jelenik meg, nevezetesen, hogy miként lehet a paradigmaváltást végrehajtani olyan körülmények között, amikor a korábbi paradigma sarokkövének tekinthető „foglalkoztatási és foglalkozási besoroláson alapuló hierarchikus rétegződés jelentősége nem halványult a jelenkori magyar társadalomban sem?” Ez alapján nem véletlen, hogy a kutatók paradigmaváltási kísérlete – először – megtorpant, amit jól illusztrál az alábbi, tanulságokat összegző megállapításuk: „...használható megközelítésnek ezért az összefoglalóan posztmodernnek tekintett új társadalmi jelenségek elemzési lehetőségeinek és a hagyományos paradigma szemléletmódjának együttes alkalmazása látszik” (Kovách 2006: 21).

Nézetünk szerint a kutatók elsősorban azért juthattak a fenti következtetésre, mert *feltehetően meggyőződtek* arról, hogy – a társadalomtagolódást formáló mechanizmusok, illetve az ezek által gerjesztett folyamatok eredményeként – *párhuzamosan egymás mellett élnek a folyamatosságra, illetve a változásra utaló strukturális folyamatok*. Ezek mögött meglehetősen eltérő társadalomképek, és értékrendek húzódnak meg, amit feltétlenül figyelembe kell venni? Elsősorban azért, mert a plurális értékrendek világában ezt a fajta konstellációt szinte természetes „alaphelyzetnek” tekinthetjük. Ez alapján felvetődik az a kérdés is, hogy – a belátható jövőben – egyáltalán *lehet-e számítani olyan körülmények kialakulására, amikor reális igény jelenhet meg a paradigmaváltásra?* A kétely elsősorban azon alapul, hogy semmi okunk sincs annak feltételezésére, hogy a plurális értékrendek világa a jövőben ne folytatódna. Már pedig ha az ezen alapuló helyzet nem változik érdemben, akkor a belátható jövőben is a megközelítések és a módszerek pluralizmusa kínálja a leginkább járható utat. Azt pedig, hogy ez a konstelláció mikor változhat érdemben, meg nem tudhatjuk.

Továbbá, már a bevezetőben is említettük azt a társadalomtörténeti tapasztalatot, hogy a paradigmák, azaz a tagolódás rendezőelvei szükségszerűen egymásra torlódnak, ami eleve újratermeli a különböző korokban született paradigmák egymás mellett élését. A paradigmaváltás igényével fellépők a korábban született paradigmát/paradigmákat szeretnék lecserélni, amelynek kapcsán *felmerül a korábbi paradigma „érvényességi idejének” a kérdése, azaz annak az időtartománynak a megbecslése, hogy azt mettől meddig lehet többé-kevésbé adekvát megközelítési módnak tekinteni?* E kérdésre adható választ jelentősen meghatározza az, hogy a határszakaszok kijelölésekor az „elválogalosság” nem jöhet szóba.

A kifejezetten szociológiai jellegű vizsgálatok mellett Valuch Tibor társadalomtörténeti megközelítéssel végzett kutatása is foglalkozott a tagolódás kérdéseivel, amelyben ugyancsak megkérdőjelezte a hagyományos séma használhatóságát. A szerző szerint az általa alkalmazott

[...] csoportosítás számos ponton keresztbe metszi a hagyományos, iskolázottsági, képzettségi, foglalkozási viszonyok vagy a végzett munka jellege alapján kialakított társadalmi-rétegződés-felfogásokat, hiszen az egyes jövedelmi-fogyasztói kategóriákban igen gyakran

a legkülönbözőbb képzettségű, iskolázottságú, foglalkozású társadalmi csoportok tagjai voltak jelen (Valuch 2013: 327).

Úgy véljük, hogy ez természetes, hiszen az abban szereplő jövedelemi-fogyasztói kategóriák más rendezőelvek alapján működő konstrukcióba illeszkednek. A szerző megállapítása erősíti emellett azt a nézetet, hogy a különböző modelleket célszerű egymást kiegészítő módon használni.

Mit is érthetünk paradigmaváltáson?

A fenti dilemma kapcsán nem árt tisztázni, hogy a társadalmi tagolódás vizsgálatában mit is érthetünk paradigmaváltáson? Mielőtt ennek érdemi megválaszolására kísérletet tennénk, fel kell tennünk a kérdést, hogy a modern kor viszonyai között voltak-e egyáltalán olyan társadalmak, amelyek tagolódását, adott időszakban, egyetlen paradigma mentén lehetett leírni? A társadalomtörténeti tapasztalatok arra utalnak, hogy *a társadalmak tagoltságát korábban sem lehetett pusztán egy kitüntetett paradigma mentén bemutatni.*

Ehhez elég csak a közelmúlt, tehát a „szocialista társadalom” példáját megemlíteni, amelyet bizonyos értelemben a többi „jelzős társadalom” közé sorolhatunk. Tévedés azt gondolni, hogy ennek működését, tagoltságának színességét le tudta volna írni a 60-as években kialakított rétegződésmodell. Ám a múlt század első felének, sőt a korábbi időszakok társadalmának tagolódását sem lehet megérteni egyetlen tagolódási paradigma alapján. A Bourdieu által értelmezett sokdimenziós társadalmi tér „akkor is létezett”, csak az egyes dimenziók egymáshoz kapcsolódása másként működött, amelynek eredményeként ugyancsak sajátos konstellációk alakultak ki a folyamatosságot, illetve az új vonásokat hordozó társadalmi erők között. Ez már önmagában megkérdőjelezi azt, hogy egyetlen kitüntetett paradigmával jellemezzük ezt a sokrétű tagoltságot. Mindez nem zárja ki azt, hogy – térben és időben – ne változna a különböző rendezőelvek alapján működő, ám egymás mellett élő „paradigmák”¹⁶ egymáshoz való viszonya, beleértve a dominanciák változását is.

Ebből a nézőpontból arra a következtetésre juthatunk, hogy *akkor érzékelhetünk „paradigmaváltásszerű” körülményeket, ha az együtt élő, és a tagoltságot bemutató különböző paradigmák körén belül – a dominanciát illetően – radikális változások következnek be.* Ám ez még nem jelent paradigmaváltást, legfeljebb a paradigmák határait feszegető modellváltozat kialakulását, következésképpen – a mai helyzetben is – csupán arról lehet beszélni, hogy a tagolódást meghatározó dimenziók együttállása jelentősen megváltozott.¹⁷ Ez a körülmény is „rontja a társadalmi látásviszonyokat”, és miután a „megfigyelő” – az adott időszakban – nincs abban a helyzetben, hogy ezek okát kellő árnyaltsággal ki tudná

16 A többféle paradigma együtt élése alatt alapvetően a különböző korszakokban kialakuló, ám egymástól eltérő tagolódási struktúrák egymás mellett élését értjük.

17 Itt jegyezzük meg, hogy a valóságban ez a kérdéskör sokkal bonyolultabb, mint ami a fenti, vázlatos leírásban megjelenik. Elsősorban azért, mert amikor a korábbi társadalomszerveződést leíró paradigmáról beszélünk, akkor valójában egyszerűsítünk, a korábbi struktúrák „egymásra torlódása” miatt ugyanis több korábbi struktúra együttéléséről van szó.

bontani, erre legfeljebb csak utólag nyílik lehetősége. („Minerva baglya is csak az éj le szálltakor kezdi el röptét.”)¹⁸

Konstrukciók gyarapítása – integráció, mint „önálló dimenzió”

A paradigmaváltás érdekében tett első lépések után mintegy tíz évvel (2015-ben) Kovách Imre és kutatótársai egy célzott kutatás keretében az integráció/dezintegráció oldaláról vizsgálták meg a társadalom tagolódását, illetve azokat a mechanizmusokat, amelyek e folyamatokat generálják. A kutatás főbb eredményeiről szóló egyik írásukban modelljük célját az alábbiakban fogalmazták meg:

Tanulmányunkban bemutatjuk az integráció mérésére létrehozott modellt, valamint arra keressük a választ, hogy az integrációs modell és a magyar társadalom rétegződésének elemzésére létrehozott korábbi modellek között milyen hasonlóságok és különbségek írhatók le (Kovách et al. 2017: 21).

Az integrációs modellt 8 változó alapján állították össze, amely alapján hét társadalmi csoportot különböztettek meg (Kovách et al. 2017: 26–27).¹⁹

Az említett tanulmány összegzésében az integrációs modell legfőbb „hozádekát” a következőkben fogalmazták meg (kiemelés tőlünk):

- „Az integráltságot kifejező modell figyelembevétele tovább árnyalja a hátrányos helyzetű csoportokról való ismereteinket” (45);
- „Az integráltság/dezintegráltság nem a társadalmi egyenlőtlenség rendszerében elfoglalt helyhez automatikusan tapadó jellemző, hanem a társadalmi állapotot kifejező önálló dimenzió” (45);
- „metodikai üzenete, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek kutatásakor *elkerülhetetlen az integrációra/dezintegrációra vonatkozó információk, modellek figyelembevétele és alkalmazása*” (46);
- „a munkajellegcsoportok (és nagy valószínűséggel az EGP- és a normatív-funkcionalista osztálymodell is) jelentős mértékben elfedik a státuszcsoportok, a látens osztálymodell és az integráció/dezintegráció modell által leírt társadalmi egyenlőtlenségeket” (46).

Az utolsó „hozádekához” a szerzők hozzátesszik, hogy „ugyanakkor az is egyértelmű, hogy az integráció mást mér, mást magyaráz, mint a korábban kialakított modellek” (46). E gondolatmenet azonban „fordított” irányban is működik, amelynek értelmében azt is mondhatjuk, hogy *az integrációs modell viszont elfedi mindazt, amit a többi modell felfed*. Ez alapján elmondható, hogy egyik modell sem tud többet felfedni, mint amire vállalkozik.

18 Az idézett mondat a megismerés folyamatának illusztrálására használják, amely arra utal, hogy bizonyos időnek el kell telnie ahhoz, hogy világosabban lássuk a vizsgált problémát.

19 A hét csoport és a csoportok mintán belüli aránya a következő volt: 1. *kapcsolat gazdag politikailag aktívak* (15,5%); 2. *lokálisan integráltak* (9,2%); 3. *munkaerőpiacon integráltak* (23,2%); 4. *rendszerintegráltak* (17,4%); 5. *gyengén integráltak* (16,1%); 6. *normakövető dezintegráltak* (12,9%); 7. *dezintegrált kirekesztettek* (5,6%).

Ennek kapcsán komoly problémának érezzük a szerzők azon kitételét, mely szerint az általuk összehasonlítási célra kiválasztott „munkajelleg csoport modellek elfedik az integráció/dezintegráció modell által leírt társadalmi egyenlőtlenségeket” (47). Gondolati abszurditás, hogy egy modell azt fedje el, amit nem vizsgál. Egyébként pedig az Andorka, az EGP, valamint a foglalkozási osztályok modelljei alapján végzett korábbi vizsgálatok – a társadalmi integrációt illetően – tartalmát tekintve többnyire jelezték mindazt, amit az integrációs modell „metodikai üzenetének” tekinthetünk. Hiszen az integrációs modell végül is egyetlen indikátorba próbálja sűríteni a társadalmi integráció nagyon tagolt rendszerét, amit a korábbi tagolódással kapcsolatos kutatások külön-külön indikátorokkal jellemeztek. Ez a sűrítés – a felhasznált matematikai-statisztikai apparátussal – az absztrakció²⁰ lehetséges szintjén, valamilyen módon megvalósult. Ennyiben új eredményt hozott a kutatók igen nagy energiákat igénylő vállalkozása.

Elmondható tehát, hogy a korábbi paradigmaváltási kísérlet végül is egy új rétegeképző dimenzió megalkotásához vezetett. Az már más kérdés, hogy maga a konstrukció milyen mértékben tudja visszaadni azt, amit a kutatók szerettek volna elérni.²¹ Különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy számos fogalmi probléma merült fel az integráció/dezintegráció értelmezésében (Harcza 2016d).

Hasonlóságok és különbségek az Andorka és az EGP/TFR sémák között

Az EGP/TFR konstrukció az ún. EGP sémán alapszik, amelyet megalkotóik (Erikson et al. 1979) a munkajelleg csoportosítás alternatívájaként dolgoztak ki, és a KSH egykori munkatársai (Bukodi et al. 2005) készítették el „magyarított” változatát, „Társadalmi Foglalkozási Rétegséma” néven. Hangsúlyoznunk kell, hogy az EGP séma kialakításakor alapvető szempont volt a nemzetközi összehasonlíthatóság biztosítása is, ami bizonyos korlátokat is jelent a hazai sajátosságok bemutatása szempontjából. Azt is meg kell említenünk, hogy e sémával kapcsolatosan elméleti jellegű problémák is felmerültek, amire vonatkozóan hazai reflexiók is születtek²² (Huszár 2013c).

A kétféle sémát korábban Bukodi Erzsébet vetette össze (Bukodi 1999), aki szerint az összehasonlítás során a legfontosabb kérdések az elméleti fogalomhasználaton túlmenően a következők:

20 Hasonló absztrakciós jellegű modellnek tekinthető a Kolosi-féle státus, valamint a Kabai-féle négydimenziós rétegződés modell.

21 A kutatói vállalkozás korlátjaként említjük meg az alacsony, mintegy 2700 főre kiterjedő mintanagyságot, amely eleve kétséges teszi egy olyan szerteágazó terület beható vizsgálatát, mint a társadalmi integráció. Joggal feltételezhető, ha a szerzők lényegesen nagyobb mintán végeztek volna a kutatást, akkor – a részletesebb helyzetkép mellett – számottevően más eredményre is jutottak volna.

22 Huszár Ákos idézett műve 727. oldalán a következő kritikát fogalmazza meg: „Az EGP séma a legfelsőbb szinten már csupán egy önállókat magába foglaló osztálykategóriát tartalmaz, amelyből ráadásul a nagyfoglalkoztatók kimaradnak. A csoport további felbontásakor sem követik szigorúan az előzetes elméleti megfontolásokat, amennyiben az EGP-ben a foglalkoztatók, illetve önfoglalkoztatottak elkülönítésével azonos szinten megjelenik a mezőgazdasági önálló csoportja is.”

1. A szellemi-fizikai különbségtétel érvényessége;
2. A hatalom dimenziója mentén húzódó törésvonal relevanciája, más szóval a vezetők és értelmiségiek közötti distinkció kérdése;
3. A fizikai foglalkozásokon belüli hierarchia problémája;
4. Az ágazati különbségek kérdése.

A szellemi-fizikai foglalkozásúak közötti különbségtételt illetően Bukodi említett írásában a következőt hangsúlyozza: „A szellemi-fizikai »szembenállást« mindenképpen képlekenyen kell értelmeznünk. Ezt bizonyítják empirikus eredményeink is, amelyek szerint a foglalkozásokon belül létezik egyfajta »ütközőzóna«, a rutin szolgáltatási foglalkozások csoportja, amely átmenetet képez a szigorú értelemben vett szellemi és fizikai foglalkozások között. Más szóval, a foglalkozási struktúrát inkább egyfajta kontinuumként kell felfognunk, amely – Sorensen és Kalleberg (1981) terminológiájával élve – a teljesen zárt munkaerőpiaci pozícióktól a teljesen nyitott pozíciókig terjed” (Bukodi 1999: 51).

Nézetünk szerint a „szellemi-fizikai szembenállást” óvatosan kell kezelni, mert az ILO által kialakított foglalkozási rendszer és annak hazai megfelelője (a FEOR) bizonyos mértékig igyekszik kezelni a foglalkozások jellegében időközben bekövetkezett változásokat. (Nevezetesen, előfordul, hogy a felülvizsgálatok során egyes fizikainak minősített foglalkozásokat a szellemiek csoportjába sorolják, így például az ápolónőket.) Más kérdés, hogy – a munkaerőpiaci pozíciók tagoltságát illetően – az EGP séma esetében olyan sajátos képzési szempontok jelennek meg, amelyeket az ILO rendszerre alapozott hazai FEOR nem követ.

A vezetők és értelmiségiek közötti distinkció kérdésében Bukodi (1999: 26) álláspontja a következő:

Úgy tűnik, a szellemi rétegen belül erősebb a magasan kvalifikált értelmiségiek, felső- és középvezetők, valamint az alsóbb szintű vezetők, kevésbé képzett értelmiségiek, kvázi-értelmiségiek közötti határvonal, mint a vezető-beosztott különbségtétel.

Úgy véljük, hogy szerző ebben a tekintetben „nyitott kapukat döngöt”, hiszen az Andorka-modell továbbfejlesztett változata az FGP/TFR modellhez közel hasonló módon kezeli a szellemi rétegeken belüli különbségeket (Bukodi et al. 1994).²³

A fizikai foglalkozásokon belüli hierarchiát illetően is inkább a kisebb nagyságrendű különbségek a jellemzők. Itt most tekintsünk el attól, hogy az EGP/TFR a szakképzett munkások viszonylag kis részét a szellemiek közé sorolja. A sémában a fizikai foglalkozásúakra vonatkozóan ugyanis a következő kategóriák szerepelnek: szakképzett ipari, betanított munkás, egyszerű munkát végző. Az Andorka-sémában pedig a szakmunkásokon belül a következő szakmacsoportokat különböztették meg: 1. divatos ipari, 2. kereskedelmi, szolgáltatási, 3. hagyományos vasas, 4. járművezető, 5. építőipari, 6. nehéz fizikai (bányász stb.) 7. könnyűipari, 8. egyéb szakképzett (MEŐS, laboráns stb.) Összevetve a két séma fizikai foglalkozású kategóriáit, megállapítható, hogy – az EGP/TFR sémában – a divatos

²³ Az említett publikációban a továbbfejlesztett Andorka-sémában a vezetők, értelmiségiekre és egyéb szellemiekre vonatkozóan az alábbi kategóriák szerepeltek: 1. felső- és középszintű vezető, 2. alsó szintű vezető, 3. felső szintű szakalkalmazott, 4. középszintű szakalkalmazott, 5. ügyviteli foglalkozású. E publikáció táblázatos részében számos nemzedékek közötti, illetve nemzedéken belüli mobilitási táblázat is szerepel.

ipari, valamint kereskedelmi, szolgáltatási szakmacsoportba tartozók zöme a „szellemiek” csoportjába került, „szakképzett irodai, kereskedelmi foglalkozású” néven. A többieket a „szakképzett ipari” kategóriába sorolták. Azt mondhatjuk tehát, hogy a hierarchiát illetően a két séma hasonló szemléletet követ, és csupán a belső tagoltság kimutatásában van közöttük jelentős különbség. Nevezetesen a módosított Andorka-séma finomabb tagoltságra törekedett.

Az *ágazati különbségek kezelését illetően* viszont valóban nagy különbség van a két séma között, hiszen az Andorka-séma – az EGP/TFR-től eltérően – az életformában és az életkörülményekben megragadható különbségek miatt²⁴ a mezőgazdaságban foglalkoztatottakat külön kezeli, ezzel kiemelt jelentőséget tulajdonítva az idetartozó csoportoknak.

Továbbá *kiemeljük a besorolási egység kérdését*, amely a szerző szerint az Andorka-sémánál az egyén, az EGP/TFR esetében a foglalkozási kategória. Ezt egyfajta mesterséges elkülönítésnek tekinthetjük, hiszen az Andorka-séma is a munkaerőpiaci pozíciókat veszi alapul, amelyhez – az értelmiség esetében – figyelembe veszi még az iskolai végzettséget. Érdeemes megemlíteni még, hogy Ferge Zsuzsa is bírálta az EGP/TFR osztályozást, mert ez nem veszi figyelembe a tőkeviszony önálló strukturáló vagy rétegeképítő szerepét (Ferge 2010: 124), ami teljes mértékben igaz.

Összegezve a tanulságokat, úgy véljük, hogy a szerző túlhangsúlyozza a két séma közötti különbséget. Továbbá, az összehasonlítás alapján nem lehet azt mondani, hogy az egyik séma jobb, vagy adekvátabb módon mutatja be a társadalom tagolódását, mint a másik. Az érdemi különbségek inkább a modellek céljában érhetők tetten, illetve ezzel összefüggésben, abban, hogy a munkaerőpiaci folyamatokat, illetve azoknak a társadalmi tagolódásra gyakorolt hatását illetően a modellek más-más pontokra helyezik a hangsúlyt.

Az Andorka-séma előzménye, modellváltozatok és azok tanulságai

Az empirikus eredmények bemutatása előtt áttekintő képet szeretnénk adni a modell előzményeiről, illetve formálódásának történetéről. Úgy véljük, hogy ezek ismerete érthetőbbé teszi, hogy miért és miként próbáljuk meg azt továbbfejleszteni.

A hazai társadalomstatisztika történeti előzményeit is figyelembe véve elmondható, hogy *az Andorka-séma, illetve annak főbb tartalmi elemei alapvetően a múlt század elején kialakult társadalomstatisztikai gyakorlatra támaszkodnak*. Ezen belül is elsősorban a tízévenként szokásos népszámlálások foglalkozási adataira, amelyeket többnyire kombináltak az iskolai végzettséggel, valamint a tulajdoni viszonyokat jellemző információkkal. Mindez arra utal, hogy a nemzetközi viszonylatban is fejlett társadalomstatisztikát jelentős mértékben „áthátotta” a szociológiai megközelítés. Oly annyira, hogy ezt a társadalomstatisztikai rendszert – a 60-as években kialakított – Ferge-féle munkajelleg-csoportosítás egyfajta előképének is tekinthetjük, és még inkább az Andorka-sémának. Elsősorban azért, mert – absztrakciós, és ezzel párhuzamosan az egyedi foglalkozási szintjén is – a komplex foglalkozási statisztika megpróbálta leképezni a mindenkori társadalmi státust

²⁴ A mezőgazdaságban dolgozók életformájára továbbra is jellemző a munkák szezonális jellege, ami önmagában is sajátos éven belüli ütemezettséget, és alkalmazkodást igényel. Továbbá az sem mellékes körülmény, hogy a mezőgazdasági vállalkozók és egyéni gazdálkodók esetében a munka „hozadéka” különféle tényezők miatt (időjárás, piaci konjunktúra, járványok stb.) meglehetősen hektikus, ami meghatározó az életkörülmények szempontjából.

(Tóth 1987). Természetes, hogy ez a leképezés inkább különböző konfigurációkban tetten érhető mozaikszerű képek formájában jelenik meg, ám ezek „készen állnak” arra, hogy egy-egy adott rendezőelv mentén strukturáltabb, pontosabban a mai viszonyokkal relatíve összehasonlítható képet adjanak a tagolódásról.²⁵

Az elvont ágazati tevékenység megszületése

Az alcímet Tóth Zoltán már idézett munkájából vettük kölcsön, aki e fogalom megszületéséről az alábbiakat mondja: „A foglalkozásstatistika elvont ágazati, tevékenységi elvű rendszere hosszú tanulási folyamat eredménye. A tanulási folyamatot az jellemzi, hogy az állam népességének egyre szélesebb rétegeit veszi figyelembe a társadalmi osztályozásnál. *A teljes népességet átfogó osztályozás a társadalom heterogén elvek szerint elkülönülő csoportjaiba ütközik.* A társadalom egységes elvek szerinti leírása csak úgy volt megvalósítható, ha a heterogén jelenségek fölé elvont fogalmakat emeltek. A heterogén struktúra egységét a föléjük rendelt elvont fogalmak rendszere, az abszolút struktúra biztosította” (Tóth 1987: 84).

Ezek a „heterogén jelenségek” többnyire az egyéneknek a sokdimenziós társadalmi térben való elhelyezkedése, illetve mozgása során jutnak a felszínre. Ebből a nézőpontból, az ily módon kialakított foglalkozásstatistikai rendszer lehetőségét ad bizonyos tagolódási konstrukciók, és a hozzájuk tartozó kategóriák felépítéséhez, miközben magukban hordozzák a szélesebb értelemben vett életkörülmények főbb vonásait, beleértve a társadalmi egyenlőtlenségeket. Úgy véljük, hogy a modellkészítés során alapvetően ma is hasonló absztrakciós folyamatot követünk, kétségtelen azonban, hogy az absztrahálás különböző nézőpontok (értékrendszerek) mentén haladhat.

Tóth fontos meglátásának tekinthetjük, hogy

[a] népszámlálások foglalkozási névanyagának osztályozásakor tehát a statisztikusoknak egyszerre kellett megküzdeniük az örökölt korábbi rendszerek funkciójából eredő torzításokkal, mindenekelett a nagyvonalúan kezelt népességtömbök felbontásával, és az időközben bekövetkezett strukturális változások során beépült rétegek elhelyezésével (Tóth 1987: 84).

Itt jegyezzük meg, hogy az Andorka-modell továbbfejlesztése során ugyancsak alapvetésnek tekinthetjük a fentiekben megfogalmazott tanulságot.

Ebben az elvont rendszerben „Az alapegységek nem a tevékenységet végző egyén, hanem a munkamegosztás »szerves egységében« működő egyes tevékenységek lesznek, amelyek egymást átfedve – mint fő- és mellékfoglalkozások – oszlanak meg az egyének között” (Tóth 1987: 83). A fő- és mellékfoglalkozások párhuzamos számbavétele arról tanúskodik, hogy a társadalomstatistika már több mint egy évszázaddal ezelőtt is meglehetősen árnyalt adatokat igyekezett biztosítani ahhoz, hogy a társadalmi tagolódást különböző nézőpontok alapján legyen vizsgálható. E tekintetben különösen a mellékfoglalkozások feltárásának van nagy jelentősége, hiszen ez lehetőséget nyújt arra, hogy tényszerűen is

25 A népszámlálások foglalkozásstatistikai adatainak eme tulajdonságát felismerve, az Andorka-műhely megpróbálta a mai korhoz is illeszthető tagolódási szerkezetbe „összerendezni” a korábbi időszakok rétegződését (Andorka et al. 1982).

bemutassuk a második világháború előtti társadalomban az agrárjelleg megnyilvánulását az agráriumon túli területeken. Kimutatható volt például, hogy az ipari és a különböző szolgáltatási ágazatok kis- közepes- és nagytőkései – tulajdoni vagy bérlői minőségben – milyen mértékben voltak érdekelték a mezőgazdaságban (Andorka et al. 1975).

A fentiek alapján tanulságként megfogalmazható, hogy *a népszámlálások foglalkozás-statisztikai rendszerének – mint konstrukciónak – az összeállítását a „felülről, illetve alulról” való építkezés jellemzi.* Ez alatt azt értjük, hogy párhuzamosan kell karbantartani az „absztrakciós” struktúrát, valamint az egyének szintjén megjelenő szerkezetet. Úgy véljük, hogy az Andorka-séma módosítása során lényegében ezen eljárás módját követjük.

Osztályok versus rétegek a 60-as években. A munkajelleg-csoportosítás megszületése

A 60-as évek derekától egészen a rendszerváltásig a szociológia történetét oly módon is felfoghatjuk, hogy ez az időszak bizonyos mértékig – a társadalomkutatók és a politika közötti – a „fogáskeresés” jegyében telt. Az előbbiek részéről mindez a rendszer „ideológiai réseinek” a megtalálását jelentette. A rendszer egyik ideológiai alapköve – leegyszerűsített formában – az volt, hogy a szocialista, és főleg a kommunista rendszer magasabb rendű, mint a kapitalista. E tétel egyik premisszájaként fogalmazták meg a társadalom egységesülését, az osztályok elhalását,²⁶ a társadalmi különbségek eltűnését. Ám a társadalom egységesüléséig – ideiglenes jelleggel – hivatalosan két osztály, a munkásosztály és a parasztság, és mellettük az értelmiség léte volt deklarálva. E tételbe legfeljebb annyi fért még bele, hogy a munkamegosztás bonyolultabbá válásával ugyan a foglalkozási paletta színesebbé válik, ez azonban nem hordoz számottevő társadalmi (osztály jellegű) különbségeket vagy egyenlőtlenségeket. Mindezek alapján azt lehet mondani, hogy *az ideológiai-politikai jellegű korlátok kijelölték, hogy „miről lehetett beszélni”, és mit lehetett empirikusan is igazolni?*²⁷

E körülmények nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a – központi kontroll alatt levő – KSH újra a társadalomkutatások fontos terepévé, illetve újra a hazai szociológia egyik pillérévé válhatott, igaz ugyan, hogy kezdetben csak „látenszen”. Amikor a KSH szakemberei a 60-as évek első harmadában megkapták a társadalmi rétegződés és életkörülmények bemutatását célzó adatgyűjtés végrehajtását, tudatában voltak annak, hogy a fent említett tézist „tisztletben” kell tartani. Ez azt jelentette, hogy meg kellett találni azokat a módszertani megoldásokat, amelyek legalább a felszínen nem teszik kétségessé annak érvényességét.

²⁶ Érdekességként érdemes megemlíteni, hogy később, többnyire baloldali beállítottságú szociológiai elméletek (élén Beckkel és más teoretikusokkal) – az osztályok elhalását illetően – hasonló következtetésre jutottak. Kétségtelen, hogy időközben változtak a társadalomtörténeti körülmények, valamint az osztályok elhalását indokoló érvrendszerek is.

²⁷ Itt kell megemlíteni, hogy miután a szociológia „száműzetése” csak a 60-as évek elején kezdett oldódni, az „elvett” szakmai szerepet meglehetősen nehezen lehetett visszaszerezni, és ezt is egyfajta központi jóváhagyással, és fokozatosan. További meghatározó körülmény, hogy a szociológia érdemi „intézményesülése” ekkor még nem történt meg, miközben a társadalomirányításnak szüksége volt statisztikai jellegű adatokra, beleértve a különböző rétegek életkörülményeire vonatkozó információkat. Nem véletlen tehát, hogy a – központi kontroll alatt működő – KSH végezhette az első, nagyszabású rétegződés és mobilitás felvételeket.

Később, a szociológia intézményesülésének időszakában azonban kiderült, hogy bizonyos szociológus körök meglehetősen vegyesen fogadták az empirikus szociológiának, illetve a társadalomstatisztikának a politikai rendszer falain belüli „réskereseési” kísérleteit. Miről is volt szó? A társadalmi tagolódás esetében Ferge Zsuzsa – megkerülve az osztályterminológiát – a rétegek fogalmát találta a leginkább használhatónak. A munkajelleg-kategóriák megalkotása révén pedig politikailag viszonylag semleges fogalmat kínált. A szakma kritikusai úgy vélték, hogy ez a lépés gyakorlatilag a rendszer legitímálását jelentette, hiszen e modellből „kihaltak” az osztályok, vagy legalábbis e tekintetben²⁸ valamiféle bizonytalanságot sejtetett. A rendszer fenntartói pedig akár megerősítve is érezhették az osztályok elhalásával kapcsolatos eszmerendszerüket, ezért ily módon a rétegződés, illetve a munkajelleg-csoportok fogalmak átmehettek a politikai szűrőn (Harcza 2016).²⁹ Utólag elmondhatjuk, hogy *a munkajelleg csoportosítás az adott körülmények között komoly előrelépés volt, azonban hosszabb távra visszatekintve – és itt a társadalmi tagolódás vizsgálatát illetően elsősorban a KSH korábbi társadalomstatisztikai gyakorlatára gondolunk – inkább a kényszerű visszalépés volt a jellemző.*

Flexibilitás „kényszerből”, illetve saját kezdeményezésként

A „sématorténét” tanulságait előrebocsátva elmondható, hogy a változó politikai viszonyok következtében az Andorka-modellt – már születése után rövidebbel, a külső kényszerrek miatt – flexibilissé kellett tenni, és úgy véljük, hogy ennek tapasztalatait a jövőbeni továbbfejlesztések során is hasznosítani lehet.

Említettük, hogy egy adott modell flexibilitását többek között oly módon lehet elérni, ha különböző aggregáltsági szinteket alakítunk ki. E gondolat jegyében a 80-as évek derekán, elkezdjük továbbfejleszteni az alapsémát, oly módon, hogy egy-egy nagyobb kategórián belül részletesebb csoportokat képeztünk (Harcza és Kulcsár 1986). Ily módon lehetőségünk nyílt, részben a kisebb és a nagyobb léptékű mobilitás külön kezelésére, részben az egyes társadalmi kategóriák belső tagoltságának bemutatására. Ezt megelőzően azonban – az 1981/82. évi rétegződés és életmód felvétel során – megpróbáltuk „beapplikálni” az Andorka-séma korábbi elemeit a kötelezően előírt osztálymodellbe oly módon, hogy egyúttal elkezdjük az első lépéseket egy „kitágított” modellváltozat kialakítására (KSH 1984). A modellváltozatot olyan szakmai „ujjgyakorlatnak” tekinthetjük, amely alapot adott arra, hogy a 80-as évek derekán enyhülő politikai légkörben visszatérjünk az eredeti séma alkalmazására. Később, az 1992. évi mobilitás vizsgálatnál, már csak apróbb módosítást végeztünk e sémaváltozaton (Bukodi et al. 1994). Ezek a törekvések azonban a későbbiekben megtorpantak, mert a 90-es évek derekán előtérbe került a nemzetközi viszonylatban is összehasonlítható rétegződési séma használata.

²⁸ A bizonytalanság sejtetése abban áll, hogy Ferge sohasem állította az osztályok „kihálását”, ám a létüket sem erősítette meg.

²⁹ Itt jegyezzük meg, hogy ez a szűrő időnként igen hatékonyan működött. Így például a politikai visszarendeződés nyomására a statisztikai fogalmak használatában is bekövetkeztek bizonyos visszarendeződések, amelyek a hivatal életében érthetően mindig komoly izgalmakat váltottak ki. Mindez jól jelzi, hogy a hivatalos statisztika mindenkori függetlensége viszonylag jó indikátora az uralmi viszonyoknak, tömören a demokráciának (Harcza 2016: 60–94).

Említettük, hogy az Andorka-séma flexibilitása következtében, lehetőséget nyújt a tagolódási folyamatok hosszú távon való nyomon követésére, beleértve a rendszereken átívelő főbb trendek megfigyelését. Ez utóbbit elsősorban azért tartjuk fontosnak, mert a hosszú idősorok lehetőséget adnak arra is, hogy „együtt lássuk” a kontinuitásra, illetve a változásokra utaló folyamatokat.

Az idősort egyúttal arra is szeretnénk felhasználni, hogy áttekintő képet adjunk a nemek szerinti markáns különbségekről, illetve azoknak a modernizációs folyamatok hatására megjelenő *változásairól*. Úgy véljük ugyanis, hogy a kevésbé ismertek azok az empirikus adatok, amelyek a társadalmi tagolódásban megfigyelhető nemek szerinti trendek alakulásáról adnak számot.

A foglalkoztatottakra vonatkozó idősor alapján az alábbi főbb tendenciákat kívánjuk kiemelni:

- *A vezetők csoportjában* a múlt század 70-es éveinek elején még igen nagyok voltak a nemek közötti különbségek (a férfiaknak 1,5%-a, a nőknek 0,5%-a volt vezető besorolásban). (1. táblázat) Ezt követően a 80-as évek derekáig erőteljes növekedés figyelhető meg mindkét nem esetében, amit viszont felváltott egy stagnáló arányokat tükröző időszak a 90-es évek elejéig. A rendszerváltást követő fokozatos konszolidációval összefüggésben a 2000-es évek elejéig pedig ismét a dinamikus bővülés volt a jellemző, amely 2011-re jelentősen mérséklődött, majd 2016-ra számottevő visszaesés következett be, főleg a férfiak körében. (Nem tudhatjuk, hogy ebben mekkora szerepe volt a vezetők körében megfigyelhető romló válaszáadási hajlandóságnak.) (2. táblázat) 2016-ra – az arányokat tekintve – *a nők lényegében felzárkóztak a férfiakhoz*, bár ezek az adatok nem mutatják, hogy nemek szerint miként alakult a helyzet a felső-, a közép-, illetve az alsósintű vezetők körében. A nemek közötti közeledés oly módon következett be, hogy a férfiak körében 1992–2016 között alig történt változás (3,5%-ról 4,1%-ra növekedett), míg a nők esetében erőteljes volt a növekedés (1,1%-ról 3,8%-ra). A dinamika alakulása alapján előrevetíthető, hogy a vezetők csoportja a későbbiekben tovább fog csökkenni, ami jelentős hatással lehet a felső, és felsőközép rétegek alakulására is.
- *Az értelmiségiek csoportjában* a 70-es évek elején korántsem voltak nemek szerint akkora különbségek, mint a vezetők esetében, hiszen 1973-ban a férfiak körében 4,5%, a nőknél 3,3% volt a megfelelő érték. Ezt követően – a 80-as évek derekáig – főleg a nők körében viszonylag dinamikus bővült az értelmiség csoportja, ám ez a dinamika a vezetők csoportjához hasonlóan a 90-es évek elejére megtorpant, amely komoly mértékben összefüggött azzal, hogy a felsőfokú képzés további kiterjesztése is megakadt.
- A későbbiekben, 1992–2011 között – jórészt a felsőfokú képzés kiterjesztése következtében – mindkét nem esetében jelentős gyarapodás figyelhető meg, ám a nők körében ennek intenzitása sokkal nagyobb volt, amelynek eredményeként a nők körében az értelmiség hányada egyre inkább meghaladta a férfiakét. Ennek hatására a már korábban is megfigyelhető elnőiesedés továbbfolytatódott, amely összefügg bizonyos értelmiségi csoportok presztízsvesztésével. 2011-től új „fordulópont” jelei

tűnnek elénk, miután ezt követően az arányok stagnálása figyelhető meg. A jövőt illetően az értelmiségi réteg esetében is kérdéses a további érdemi bővülés, ami részben az oktatási rendszerben bekövetkezett változásokkal, részben a munkaerőpiac korlátozott befogadóképességével magyarázható (Harcsa 2019). Sőt, bizonyos értelmiségi csoportok presztízsveszése következtében kérdéses az is, hogy a továbbiakban miként alakulnak majd a nemek szerinti arányok. *A vezetők (menedzserek) és az értelmiség körében megfigyelhető trendek arra engednek következtetni, hogy e csoportoknál egyre korlátozottabbak a bővülés lehetőségei.* Azt lehet tehát mondani, hogy a strukturális folyamatok hatására esetükben kialakulóban van egyfajta „felső plafon”.

- Sokatmondó az a tény, hogy a középrétegek alsó részéhez sorolható *egyéb szellemi foglalkozásúak részaránya*, – a nők és a férfiak között – közel hét évtizede alig változott. (A nők körében 1949-ben 23,2%, 2016-ban 25,1% volt a részarányuk, míg a férfiak esetében 10,4%, illetve 11,8% a megfelelő érték.) Feltehetően számos oka van e stabilitásnak, amit érdemes lenne részleteiben is kibontani. Mindenesetre annyi megállapítható, hogy *a „fehérgallérosokhoz” tartozó társadalmi csoportok részarányának „szelektív módon” való és fokozatos konzerválódása már hosszabb ideje tart, és jellemzően rendszereken átívelő kontinuitásra utal.* Úgy tűnik, hogy a társadalmi munkamegosztás változása, benne a robotizáció fokozatos térhódítása – amit a világrendszer profitorientált működési módja mozgat – belátható időn belül konzerválja a szellemi, illetve fizikai munkakörök egymáshoz viszonyított arányait. Félő, hogy – a társadalomtörténeti trendek hiányos ismerete, valamint az ebből kiolvasható várható következmények felismerésének elhúzódása miatt a szakemberek sem számolnak azzal a jövőbeni társadalomképpel, amely máris az „ajtón kopog”. A tudástársadalom eszméjének, illetve „vélt” gyakorlatának pozitív oldala elfedi az árnyoldalakat. Ez utóbbi viszont egyre erőteljesebb lehet, és az ambivalens jelleg mindinkább nyilvánvalóvá válhat. Ennek egyik „mellékhatása” lehet a középrétegek szinte mindegyik alakulatára kiterjedő további erodálódás. Nem beszélve arról, hogy újabb „utak” nyílhatnak a társadalmi tagolódásban megfigyelhető nemek szerinti „olló” további tágulására, ami bizonyára összefügg az említett erodálódási folyamattal is.
- *A nem mezőgazdasági vállalkozók, önálló foglalkozásúak* térhódítását, vagy pontosabban „újbolí” térhódítását érthetően csak a rendszerváltás után lehet megfigyelni. Elmondható, hogy az utóbbi negyedszázadban mindkét nem esetében a részarány megduplázódott, ám a korábbi nemek közötti különbségek megmaradtak a nők hátrányára. (A férfiak körében 1992-ben 4,9%, 2016-ban 10,7% volt a részarány a nőknél 3,1%, illetve 7% a megfelelő érték.) *Feltételezhető, hogy az értelmiségi munkakörök esetében jellemző elnöiesedés, illetve a vállalkozók körében megfigyelhető férfi többség kialakulása mögött nemcsak a nemi szerepek közötti különbségek, hanem a két társadalmi csoport között a presztízsből, és az ezzel együtt járó anyagi-egzisztenciális viszonyokban jelen levő különbségek is komoly magyarázó erővel bírnak.* A feltevést az is megerősíti, hogy 2016-ban a nagyobb presztízszű, tehát alkalmazottat tartó vállalkozók csoportjában, a nők esetében csupán feleakkora részarányt figyelhetünk meg, mint férfiak körében. Tény ugyanakkor, hogy a nem mezőgazdasági vállalkozók csoportjának alakulását is hullámzó trend jellemzi, hiszen 1992–2001 között a részarányuk mindkét nem esetében megduplázódott, majd ezt követően 2011-re – döntően a 2008. évi pénzügyi válság miatt –

jelentős visszaesés mutatható ki. 2016-ra a férfiak körében visszaállt a korábbi helyzet, a nők esetében pedig a korábbi szintet számottevően mértékben meghaladó növekedés figyelhető meg. Feltehető, hogy a 2020. évi koronavírus-járvány miatti gazdasági visszaesés következtében inkább romló részarányokra lehet számítani. Kérdés, hogy a gazdasági visszaesésnek lesz-e nemek szerint eltérő hatása? A jelenleg megfigyelhető és a várható trendek alapján bizonyos következtetéseket vonhatunk le a középrétegek vállalkozó szférában található csoportjainak alakulására vonatkozóan. Megkockáztatható, hogy a vállalkozói szférában jellemző folyamatos tőkekoncentráció részben önmagában is jelentős korlátot szabhat e csoportok további bővülésének, részben jelentősen módosíthatja belső tagoltságukat.

- A részarányok alakulását illetően, a férfiak körében viszonylagos stabilitás figyelhető meg a szak-, *betanított, valamint a segéd munkások csoportjában*. Így például a szakmunkások csoportjában 1973-ban és 2016-ban is 33% körüli részarány volt a jellemző, a betanított munkások esetében csupán 1992 óta következett be némi csökkenés (15,6%-ról 13%-ra), a segéd munkások körében pedig 1982 óta alig változott a részarány (8,2%-ról csökkent 7,5%-ra). A férfiak esetében tehát azt lehet mondani, hogy a különböző munkás csoportok részarányának markáns növekedését csak az 50-es és 60-as években lehetett megfigyelni. A nők körében viszont jellemző volt a szakmunkások hányadának folyamatos növekedése, és ezzel párhuzamosan a betanított és segéd munkások csoportjában a csökkenés.
- A férfiak esetében kétségtelenül fontos vonás a különböző munkáscsoportok részarányának viszonylagos stabilitása, azonban még ennél is fontosabbnak véljük az egyes csoportok belső tagoltságában végbement változások bemutatását, amelyre reményeink szerint a kutatás következő fázisában kerül majd sor. Úgy tűnik ugyanis, hogy a nagyobb horderejű strukturális változások inkább a különböző szakmacsoportok szintjén következtek be. Elsősorban a hagyományos iparágak, és szakmacsoportok komoly visszaszorulására, és ezzel párhuzamosan a változó piaci körülmények és igények kapcsán fellendülő szakmacsoportok dinamikus bővülésére gondolunk.

A fenti tendenciák megítélését illetően már évtizedek óta különböző nézetek fogalmazódtak meg: egyik oldalon – változó jelleggel – a gazdaság egyes szegmenseiben a hiányszakmák folyamatos újratermelődése figyelhető meg, amelyet ugyan jelentős mértékben a fokozódó külföldi munkavállalás idézett elő, ám ez a helyzet a lakosság körében is feszítő gondokat jelentett.³⁰ A másik oldalon pedig a szakemberek többnyire „lesajnálóan” tekintettek a szakmunkásképzésre, ezért a fiatalok továbbtanulásánál egyértelműen az érettségit adó gimnáziumokat ajánlották. Ez a fajta szakértői attitűd az utóbbi időszakban sem változott sokat, amit az is bizonyít, hogy a szakmunkásképzés előtérbe helyezését szolgáló kormányzati törekvések a szakértők (főleg oktatásszociológusok) jelentős részénél nem találtak kedvező fogadtatásra. Ennek kapcsán megkockáztatható, hogy e szakemberek társadalomképében felemás módon jelenik meg a tudástársadalom eszméje. Úgy gondolják ugyanis, hogy az oktatási rendszer folyamatos kiterjesztésével – ami alatt döntően felsőfokú képzés további térnyerését értik – a többség számára is megvalósulhat a

³⁰ Itt elsősorban a lakásépítés és karbantartás, valamint a háztartási felszerelések javításához szükséges szakemberek folyamatos hiányára gondolunk.

tudástársadalom. Sajnos, a profitorientált világrendszer keretében ez a „vágy” nem igazán valósulhat meg (Harcsa 2019).

Közismert, hogy a korábbi időszakokban a *mezőgazdasági foglalkozásúak* nagyon komoly utánpótlási bázist nyújtottak a többi társadalmi csoport számára. Az idetartozó csoportokat hagyományosan parasztságnak tekintették. A parasztságból való nagy volumenű kilépés egészen a 80-as évek elejéig tartott, erre utal az a körülmény is, hogy körükből még 1973–1983 között is nagyarányú csökkenést lehetett megfigyelni, főleg a nők esetében. A drasztikus visszaesés, illetve a még odatartozók társadalmi arculatának erőteljes megváltozása kapcsán olyan magyarázat is megfogalmazódott, hogy az idevezető utat a „paraszttalanítás” folyamatának is tekinthetjük (Kovács 2003). Az ezzel kapcsolatos kritika viszont arra próbálta felhívni a figyelmet, hogy itt sokkal bonyolultabb folyamatról van szó, minthogy ezt egyetlen, bár önmagában relatíve összetett folyamattal jellemezni lehetne (Harcsa 2003).

A 80-as évek derekától viszont inkább a fokozatos apadás volt a jellemző, amelynek mértéke továbbra is a nők körében volt erőteljesebb. Elmondható, hogy a vizsgált időszakban a különböző *strukturális folyamatok hatására erőteljes hullámváz figyelhető meg a nemek közötti arányok alakulásában*. A 60-as évek elején még azonos (egyharmad körüli) részarányt lehetett megfigyelni mindkét nemnél, ami a 70-es évek elejére alaposan megváltozott, miután ekkor már a nők dominanciája volt a jellemző (körükben 28%, a férfiaknál 18% volt a részarány). A 80-as évek elején újabb „fordulat” következett be, mert bár mindkét nem esetében csökkenés volt megfigyelhető, ennek mértéke a nők körében erőteljesebb volt, ezért ismét azonos részarányok alakultak ki (12%). 1992 és 2001 között továbbra is a nők körében következett be erőteljes csökkenés, amely azzal függ össze, hogy a mezőgazdaságban is felgyorsult a vállalkozási forma elterjedése, ami fokozódó professzionalizálódással járt együtt. Ez pedig inkább a férfiaknak kedvezett. Egyébként – a részarányokat illetően – a 2000-es évek eleje volt a mélypont, azóta észrevehető növekedés figyelhető meg mindkét nemnél.

A 2000 óta tartó növekedés azonban csak a *mezőgazdasági fizikai munkások* körében figyelhető meg, ami nem véletlen, hiszen a mezőgazdasági üzemek működtetése többnyire jóval tökeigényesebb, mint a többi gazdasági ágazatban, és ez a körülmény komoly gátat szab a *mezőgazdasági vállalkozói csoport* bővülésének. Nem kizárt, hogy a mára kialakult arányok a belátható jövőben stabilizálódhatnak – sőt, a biogazdálkodás kisüzemi keretek közötti további térhódítása esetén – akár számottevően növekedhet is az e csoportokba tartozók köre.

1. táblázat. A keresők társadalmi összetétele nemek szerint (%), 1963–1992

Társadalmi csoportok	1963		1973		1983		1992	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
vezetők	4,1	2,2	1,5	0,5	3,1	0,8	3,5	1,1
értelmiségiek			4,5	3,3	7,1	6,6	7,8	7,5
egyéb szellemi	11,7	23,2	13,9	23,9	12,6	29,3	11,7	27,7
önálló iparos, kereskedő	2,3	1,4	1,9	1,2	2,0	1,3	4,9	3,1
szakmunkás	22,7	7,5	32,6	8,4	38,0	10,5	36,6	13,7
betanított munkás	12,9	19,2	15,7	21,4	15,9	25,1	15,6	22,2
segédmunkás	14,9	13,5	10,5	11,9	8,2	13,3	7,3	14,0
mezőgazdasági önálló és munkás összesen	31,4	33,0	18,1	28,2	12,6	12,4	10,1	8,4
ebből: mezőgazdasági önálló	29,3	29,9	-	-	0,6	2,8	1,1	1,3
mezőgazdasági munkás	2,1	3,1	-	-	12,0	9,6	9,0	7,1
egyéb			1,3	1,2	0,4	0,6	2,5	2,5
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: 1963-ra vonatkozóan Andorka et al. (1975: 38), az 1973–1992. közötti időszakra Bukodi et al. (1994: 21, 172–173) alapján.³¹

31 Itt jegyezzük meg, hogy az 1963–1992 közötti időszakra vonatkozóan az értelmiségi csoportba csak a diplomások kerültek, 2001–2016 között azonban – a besorolás változása miatt – diplomával nem rendelkezők is szerepelnek körükben (2016-ban arányuk 12%-ot tett ki.)

2. táblázat. A foglalkoztatottak társadalmi összetétele nemek szerint (%), 2001–2016

Társadalmi csoportok	2001		2011		2016		2016*	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
vezetők	5,2	4,3	6,1	4,1	4,1	3,8	4,8	4,2
értelmiségiek	10,7	16,1	13,0	19,3	13,2	19,6	10,7	13,6
egyéb szellemi	13,8	29,6	13,2	27,2	11,8	25,1	13,7	27,0
nem mg-i vállalkozó, önálló	10,6	5,6	7,6	4,5	10,7	7,0	8,5	4,3
szakmunkás	35,1	22,4	33,2	21,2	32,7	19,6	33,3	18,9
betanított munkás	14,4	11,5	13,5	11,9	13,0	11,8	13,7	14,2
segédmunkás	4,7	8,7	6,9	9,0	7,5	9,6	8,8	13,7
mezőgazdasági vállalkozó, önálló és munkás összesen	5,6	1,8	6,6	2,8	6,9	3,5	6,9	4,0
ebből: mezőgazdasági vállalkozó, önálló	2,7	1,0	2,2	1,0	2,2	1,1	1,6	0,6
mezőgazdasági munkás	2,9	0,8	4,4	1,8	4,7	2,4	5,3	3,4
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: A 2001. és 2011. évi adatok esetében: „2011. évi népszámlálás 15. A társadalom rétegződése. KSH. 2015. 226. o. A 2016-ra vonatkozó adatok a KSH 2016. évi rétegződés felvétele alapján, saját számítás.³²

Összegzés és tanulságok

Az alábbi tanulságokat részben a különböző modellekkel kapcsolatos kritikai értékelés, részben az Andorka-séma eddigi változatainak újragondolása, illetve a továbbfejlesztés első szakaszában készített idősorok alapján fogalmaztuk meg.

Tanulságok a kritikai értékelés és a „sémátörténet” alapján

1. Az Andorka-modell eddigi „fejlődéstörténetét”, valamint elméleti-módszertani előzményeit áttekintve arra a következtetésre jutottunk, hogy annak gyökerei a népszámlálások foglalkozásstatisztikai gyakorlatáig nyúlnak vissza. Ez utóbbi két alapvető pilléren nyugszik: az egyik az absztrakt struktúra, a másik az egyének szintjén megjelenő szerkezet. Az első az „elvonatkoztatási szintű” konstrukció, a másik foglalkozások egyseges rendszerének a kialakítását (FEOR) jelenti. Mindez első látásra meglehetősen egyszerűnek tűnik, valójában a két pillér közötti „érdemi” konstellációk bonyolult

³² 2016-ra vonatkozóan közöljük a keresőket (valaha foglalkoztatottakat) tartalmazó megoszlásokat is (*), amelyek inkább csak a nők körében mutatnak számottevő eltérést a foglalkoztatottakra vonatkozó megfelelő adatoktól. Ez alapján meglepő módon az derül ki, hogy a valaha foglalkoztatottak körében a szellemi foglalkozású nők aránya alacsonyabb, mint a foglalkoztatottak esetében, és ennek következtében a fizikai foglalkozásúak viszont magasabb értéket mutatnak. Mindez azért meglepő, mert már az idősebb (tehát ma már nyugdíjas) női korosztályokban is magas volt a szellemi foglalkozásúak hányada.

kapcsolatrendszerét kell kiegyensúlyozottan kezelni, különösen, ha a dinamikai folyamatok vizsgálata kerül előtérbe. Az Andorka-modell lényegében az „elvont ágazati szint” fölé emelt egy „szuperabsztrakciót”, tehát magát a tagolódási sémát. E séma rendezőelvei között hangsúlyozott jelentősége van annak, hogy a hierarchikus mellett a horizontális tagolódást is figyelembe veszi. *A többszintű absztrakcióból fakadó egyik előnye, hogy lehetőséget nyújt a flexibilitásra, továbbá az egyes szintek közötti „átjárásra”.* Az alacsonyabb szintek alkalmazásával jelentős kiegészítő jellegű információhoz jutunk, amelyet egyfajta „közelképeknek” is tekinthetünk. E „közelképek” jelentősége (hozzájárulása a magyarázatokhoz) akár nagyobb mértékű is lehet, mint amit a „szuperabsztrakció” által nyújtott „madártávlatú” kép biztosít.

2. A fentiekből következik, hogy a társadalmi nagycsoportok mellett, *célszerű hasonló hangsúllyal beemelni a modellbe a „kiscsoportok” vizsgálatát.* Erre a jövőben két irányból is kísérletet teszünk, az egyik esetben a nagycsoportokat néhány alapvető rétegeképző dimenzió mentén alcsoportokra bontjuk, a másik esetben eleve nagyszámú „kiscsoport” (szakmacsoport) kialakítása a cél. Ez utóbbira vonatkozóan már rendelkezünk bizonyos tapasztalatokkal.
3. Utóbbi törekvés nagymértékben segíthet abban, hogy *a modellalkotással együtt járó szükségszerű absztrakciót egy „alacsonyabb szintre” vigyük.* Az „alacsonyabb absztrakciós szinten” nagyobb lehetőség nyílik az adott modell belső magyarázó erejének kimutatására, és ez által viszonylag „életszerű” társadalmi csoportok jellemzőinek a megjelenítésére.
4. A paradigmaváltási kísérletek tapasztalatai alapján bizonyos támpontokat kaptunk arra vonatkozóan, hogy *mik azok az elemek, amelyek továbbra is a hagyományos paradigma erősségei, illetve, hogy ezeken belül milyen további lehetőségek nyílhatnak a tagolódás színességének a bemutatásához.* Tény, hogy az Andorka-modell erősségei többnyire gyenge pontként jelennek meg azon modellekben, amelyek alapvetően egyetlen indikátorba próbálják sűriteni a tagolódás kiterjedt rendszerét. E „sűritési” törekvés mögött gyakorta módszertani kényszerek húzódnak meg, nevezetesen a kutatás alapjául szolgáló minta viszonylag alacsony volta. E körülmény eleve korlátok közé szorítja, hogy a modellalkotásnál lehetőség legyen a többszintű absztrakció alkalmazására.
5. A fentiek alapján elmondható, hogy a különböző tagolódási modellek társadalmi kategóriáiba csak viszonylag kevesen tudják magukat besorolni, ami nagyobb részben a vizsgálati minták relatíve alacsony elemszámának, kisebb részben a modellalkotás során alkalmazott rendezőelveknek,³³ és az ezzel összefüggő absztrakciónak köszönhető. A társadalom tagoltsága ugyanis sokkal színesebb annál, semhogy – adott minta korlátai mellett – bármelyik modell képes lenne azt leképezni, akár főbb vonalaiban.³⁴ Az Andorka-modell is csak akkor tudja megközelíteni a valósághoz közelebb álló tagoltságot, ha ehhez kellő nagyságú minta áll a rendelkezésünkre,

33 Itt elsősorban azokra a tagolódási modellekre gondolunk, amelyek alapvetően olyan jellegű társadalmi jelenségekre fókuszálnak, amelyek – adott időszakban – többnyire a társadalom kisebb hányadában jelennek meg erőteljesebben. (Így például a kockázati, az élmény, a szabadidős társadalom, stb., szempontjait előtérbe helyező modellek.)

34 Itt most csupán az adott modell számára kiválasztott dimenziókban való tagoltság kellően árnyalt bemutatására gondolunk.

továbbá ha olyan többszintű absztrakciót használunk, amelynek alsóbb szintjei alkalmasak arra, hogy kellően árnyalt képet adjanak a nagy társadalmi csoportok belső tagoltságáról.

6. Azt a feltevést is meg lehet kockáztatni, hogy – figyelembe véve a tagolódásra vonatkozó eddigi ismereteinket, valamint az empirikus kutatások „szokásos” mintanagyságát – az újabb modellek „hozadéka” többnyire egyre kisebb lesz. Elsősorban azért, mert a tagolódás szempontjából meghatározó dimenziók, illetve az azok közötti összefüggések feltárása lényegében már korábban megtörtént. Ezért a továbbiakban elsősorban akkor lehet érdekesebb eredményekhez jutni, ha az időnként megjelenő strukturális változások hatására megváltozik a meghatározó dimenziók közötti korábbi konstelláció. (Ez esetben persze lényeges kérdés, hogy melyik modell tűnik érzékenyebbnek az ilyen jellegű változások megragadására.) E gondolat kapcsán érdemesnek tűnik visszatérni a bevezetőben tett azon megállapításunkra, hogy „érdeklődési hullámhegy” utáni időszakban vagyunk, továbbá, hogy az utóbbi években végzett tagolódási kutatások nem igazán voltak átütő erejűek. Úgy véljük, hogy ez utóbbiban komoly szerepet játszhatott azon körülmény, hogy a vizsgált időszakban nem voltak komolyabb strukturális változások, ennek következtében nem igazán jelenhettek meg új elemek a tagolódás trendjeiben.
7. Ha a mintanagyságokra vonatkozó fenti feltételezésünk igaz, akkor nagyobb horderejű összefüggésekhez akkor juthatunk, ha időnként a „szokásosnál” jóval nagyobb méretű mintákon végzünk méréseket (Róbert 2015).³⁵ Elsősorban azért, mert így a felszínre hozhatók a viszonylag kisminták korlátai miatt elfedett nagyon fontos összefüggések, és ily módon kiléphetünk a kisminták által elérhető, viszonylag „gyenge” összefüggések köréből, és átléphetünk a nagyminták által biztosított, „erősebb” és részletesebb magyarázatot adó összefüggések körébe.

Tanulságok a társadalomtörténeti idősorok alapján

1. A társadalmi rétegződés rendszereken átívelő idősorai arra engednek következtetni, hogy nem igazolható a szociológiai mainstreamnek a tagolódás lineáris jellegű fejlődésére utaló azon tézise, mely szerint a modernizáció együtt jár a szellemi foglalkozásúak részarányának folyamatos növekedésével. Adataink ugyanis arra utalnak, hogy hazai viszonylatban bizonyos csoportok, így elsősorban az egyéb szellemi foglalkozásúak (irodai, ügyintéző stb.), valamint a férfiak körében a szakmunkások már hosszabb ideje stagnáló részarányt mutatnak. Továbbá a vezetők (menedzserek) és az értelmiség körében megfigyelhető trendek is azt jelzik, hogy e csoportoknál is egyre inkább bezáródnak a bővülés lehetőségei. Azt lehet tehát mondani, hogy a strukturális folyamatok hatására esetükben kialakulóban van egyfajta „felső plafon” (Harcza 2019), amely a rekrutációt (a bejutás mobilitási esélyeit) konzerválni fogja. *Hipotézisként*

³⁵ A jóval nagyobb minta azonban nem jelenti azt, hogy törekednünk kellene a KSH 2016. évi rétegződési felvételében alkalmazott, mintegy százezres mintanagyság elérésére, mivel ennél jóval kisebb minta is alkalmas lehet a tagolódás viszonylag részletesebb bemutatására.

fogalmazhatjuk meg tehát azt, hogy a szellemi foglalkozásúak folyamatos térnyerése a társadalmi fejlődés meghatározott korszakaihoz köthető, következőképpen a társadalmi tagolódás trendje hosszú távon inkább hullámzó, és nem egyirányú.³⁶

2. A nagycsoportokban megfigyelhető felső plafonok, illetve „plafon közeli” helyezetek érintik a társadalom zártabbá válására vonatkozó tézist, főleg ha a folyamatot hosszabb társadalomtörténeti perspektívában nézzük. Az utóbbi két évtized társadalomszerkezetének alakulását tekintve alapvetően stagnáló szakaszról lehet beszélni, amelyet a 2008-as pénzügyi és gazdasági válság időlegesen megtört. Mindezt 50–100 éves távlatban „természetesnek” tekinthetjük, mint ahogy természetesnek vehetjük, hogy a világrendszer szintjén is adódhatnak olyan korszakok, amikor – összhatását tekintve – a munkaerőpiac nagysága és összetétele inkább stagnáló tendenciát mutat. A hazai munkaerőpiac nagyságának alakulását illetően ugyan más a helyzet, miután az utóbbi tíz évben jelentősen bővült a foglalkoztatás. Ám ez nem járt együtt komolyabb strukturális változásokkal, ezért a munkaerő összetétele sem változott érdemben,³⁷ ami jelentős mértékben hozzájárult a társadalmi szerkezet konzerválódásához. Úgy véljük, hogy ilyen időszakokban a társadalom zártabbá válására vonatkozó hagyományos értelmezést célszerű újragondolni. A hagyományos értelmezés szerint ugyanis a zártabbá válás többnyire nagyhatású strukturális folyamatok által generált egyenlőtlenségek következtében állnak elő.
3. A hosszú távú idősorok arra utalnak, hogy a különböző strukturális folyamatok hatására, több társadalmi csoportban is erőteljes hullámzás figyelhető meg a nemek közötti arányok alakulásában. (Ezt tapasztaljuk például az értelmiségiek, valamint a mezőgazdasági foglalkozásúak körében, ahol időről időre változott, hogy a részarányt illetően melyik nem esetében volt jellemző a dominancia.) Más esetekben, így elsősorban a vezetők és a nem mezőgazdasági vállalkozók körében pedig a nőknek a férfiakhoz való bizonyos fokú felzárkózására utaló jeleket találunk. E tendencia kapcsán hipotézisként fogalmazható meg, hogy *e* hullámzó fejlődésben egyaránt szerepet játszottak a nagy strukturális folyamatok (főleg a munkaerőpiac preferenciái), valamint a nemi szerepmegosztásban bekövetkezett változások.
4. Az előbbi ponthoz kapcsolódva említhetjük az értelmiségi munkakörök esetében jellemző elnőiesedést, illetve a vállalkozók körében megfigyelhető férfi többség kialakulását, amely mögött nemcsak a nemi szerepek közötti különbségek, hanem a két társadalmi csoport között a presztízsben, és az ezzel együtt járó anyagi-egzisztenciális viszonyokban jelenlevő különbségek is komoly magyarázó erővel bírnak.

36 Itt jegyezzük meg, hogy a család-és háztartásszerkezetre vonatkozó hosszú távú trendek is ehhez hasonló fejlődési irányt mutatnak (Harcza és Monostori 2017).

37 Csupán illusztrálásképpen mutatjuk be a KSH STADAT munkaügyi adatbázisa alapján a felsőfokú képzettséget igénylő foglalkozásokban dolgozók arányát, amely 1998-ban 12%, 2010-ben 15%, 2015-ben 16%, és 2019-ben 17% volt. Ezzel párhuzamosan a foglalkoztatottak körében a diplomások száma 1998-ban 602 ezer (16%), 2019-ben 1214 ezer (28%) volt. A szellemi foglalkozásúakra vonatkozó idősor a következők szerint alakult: 1998-ban 38,3%, 2005-ben 41,5%, 2010-ben=43,2%, és 2019-ben 43,5%. A számsorokból kiolvasható, hogy - az utóbbi két évtizedben - hiába duplázódott meg a foglalkoztatottakon belül a diplomások hányada, mert a diplomát igénylő munkakörökben dolgozók aránya jóval szerényebb mértékben növekedett. A szellemi foglalkozásúak részaránya pedig 2010 óta stagnál, amelynek megítélése nézőpont kérdése.

5. Végül ugyancsak hipotézisként fogalmazhatjuk meg, hogy a fentiekben jelzett különböző irányú trendek összehatásaként nem kizárt, hogy újabb „*utak*” nyílhatnak a társadalmi tagolódásban megfigyelhető nemek szerinti „*olló*” további tágulására, vagy legalább is annak a fenntartására.³⁸ Ezzel arra szeretnénk utalni, hogy a társadalmi tagolódásban kívánatosnak tartott nemek közötti kiegyenlítődés hosszú távon legfeljebb sztochasztikus jelleggel, és időszakosan valósulhat meg.

Hivatkozott irodalom

- Andorka Rudolf (1970): *A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai II. Magyarországon*. Budapest: KSH Népeségstudományi Kutató Intézet.
- Andorka Rudolf, Harcsa István és Kulcsár Rózsa (1975): *A társadalmi mobilitás történeti tendenciái*. Statisztikai Időszaki Közlemények. Budapest: KSH.
- Andorka Rudolf (1982): *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat.
- Angelusz Róbert (2004): Előszó. In *A társadalmi rétegződés komponensei*. Angelusz Róbert (szerk.). Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 7–12.
- Bánóczy Eszter, Kabai Imre és Kovássy Katalin (2016): A „Körte”. *JELKÉP* 2016(3): 121–137. DOI: 10.20520/Jel-Kep.2015.3.121
- Bradley, Harriet (2014): Class Descriptors or Class Relations? Thoughts Towards a Critique of Savage et al. *Sociology* 48(3): 429–436. Interneten: <http://soc.sagepub.com/content/early/2014/06/06/0038038514536635.full.pdf> (Letöltés ideje: 2014. 08. 02.).
- Bukodi Erzsébet, Harcsa István és Reisz László (1994): *Társadalmi tagozódás, mobilitás*. Budapest: KSH.
- Bukodi Erzsébet, Altorjai Szilvia és Tallér András (2005): *A társadalmi rétegződés aspektusai*. Budapest: KSH Népeségstudományi Kutatóintézet.
- Bukodi Erzsébet (2007): Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból. In *Társadalmi metszetek*. Kovách Imre (szerk.). Budapest: Napvilág, 109–160.
- Bukodi Erzsébet (1999): Osztály vagy réteg? Történeti változások, emberi tőke, karrierminták a foglalkozási osztály- és réteghelyzet vizsgálatában. *Szociológiai Szemle* 9(2): 28–57.
- Éber Márk Áron (2020): *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest: Napvilág.
- Éber Márk Áron (2016): Mit tudunk a 21. század fiataljai előtt álló kihívásokról? Hozzászólás Kabai Imre és munkatársai Rétegződéskötetéhez. *Replika* (96–97): 189–196.
- Ericson, R – Goldthorpe, J H – Portocarrero, L (1979): Intergenerational Class Mobility in Three Western European Societies. *British Journal of Sociology* 30, 303–343.
- Ferge Zsuzsa (1969): *Társadalmunk rétegződése*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Ferge Zsuzsa (2002): Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban, és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle* 12(2): 9–33.
- Ferge Zsuzsa (2010): *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek*. Budapest: Napvilág.
- Grusky David B. és Weeden, Kim A. (2008): Are there social classes? An empirical test of the sociologist's favorite concept. In *Social Class: How Does it Work?* Conley, D. és Lareau, A. (szerk.). New York: Sage, 65–89.
- Harcsa István és Kulcsár Rózsa: (1986): *Társadalmi mobilitás és presztízs*. Társadalomstatistikai Közlemények. Budapest: KSH.
- Harcsa István (2003): Parasztatlanítás – egy fogalom születése. *Századvég* 2003(3): 77–86.
- Harcsa István (2007): „Osztályokon innen, avagy túl”: Társadalmi metszetek. *Szociológiai Szemle* 2007(3–4): 41–59.
- Harcsa István (2014): Magyar világ alul- és felüléneztől. Barangolások a társadalomtörténet, a szociológia, a statisztika és a néprajz mezsgyéin. Gondolatok Valuch Tibor Magyar hétköznapok című kötetéről. *JELKÉP* (4): 45–55.
- Harcsa István (2015): Úton „egy kellően komplex és átgondolt empirikusan is megalapozott társadalomkép felé”. Gondolatok Éber Márk: Megkülönböztetett különbségek című művének főbb következtetései kapcsán. *Replika* (92–93): 233–247.

38 Itt említjük meg, hogy e folyamat alakulását komoly mértékben befolyásolhatja a családon belüli nemi szerepek esetleges további változása. Itt elsősorban a család és munka világában való, nemek közötti kiegyenlített viszonyok kialakulására gondolunk.

- Harcsa István (2016a): Tagolódási konstrukciók társadalmi folyamatok mentén. Társadalmi csoportok fogalmi „álruhában”. *Replika* (3): 153–163. DOI 10.18392/metsz/2016/2/5
- Harcsa István (2016b): A szociológia oldalvizein. Személyes műhely- és szakmatörténet. In *Ars Sociologica. Vallomások a szociológiáról, mint hivatásról*. Hidas Zoltán (szerk.). Budapest: L’Harmattan – Könyvpont, 60–94.
- Harcsa István (2016c): Társadalmi tagolódás és a társadalomkép kapcsolata. *Replika* (96–97): 173–184.
- Harcsa István (2016d): Társadalmi tagolódás az integráció/dezintegráció mentén. Párhuzamos nézőpontok. *Socio.hu*. 2016(3): 121–136.
- Harcsa István (2017): A szociológia válsága, versus ideológiai „ingajárat csapdából csapdába”. Párhuzamos nézőpontok. *Replika* (103): 169–182.
- Harcsa István (2019): Iskola és társadalom. Gondolatok Gázsó Ferenc írásai kapcsán, a párhuzamos megközelítés jegyében. In *Gázsó Ferenc: Iskola, társadalom, rendszerváltás*. Békés Zoltán és Harcsa István (szerk.). Szeged: Belvedere, 233–274.
- Harcsa István (2020): Kérdések és kételyek a normatív társadalmi modell(ek) kapcsán. Középrétegek többféle megközelítésben. *Politikatudományi Szemle* 29(3): 131–154.
- Huszár Ákos és Berger Viktor (2020): Az új középosztály? *Politikatudományi Szemle* 29(2): 71–99.
- Huszár Ákos (2013a-b): Foglalkozási osztályszerkezet (I–II.). *Statistikai Szemle* 91(1, 2): 31–56, 117–131.
- Huszár Ákos (2013c): Foglalkozási osztályszerkezet (III.) — Egy normatív-funkcionalista osztálymodell vázlata. *Statistikai Szemle* 91(7): 718–744.
- Huszár Ákos és Záhonyi Márta (2018): A szubjektív mobilitás változása Magyarországon. *Demográfia* 61(1): 5–26.
- Kenéz Anik Iharos Tamás (2016): *Rétegződéskötet*. Interneten: <http://www.zskf.hu/dpr/olvas/permalink:podiumvita>.
- Kmetty, Zoltán, Tardos Róbert, Albert Fruzsina és Dávid Bea (2018): Mapping social milieus and cohesion patterns between 1997 and 2014. *Social Networks* (55): 116–129.
- Kovács Imre (2003): A magyar társadalom “parasztalanítása” – európai összehasonlításban. *Századvég* 2003(2): 41–67.
- Kovács Imre (2006): Paradigmaváltás, társadalmi szerkezet és egyenlőtlenség. In: *Társadalmi metsztek*. Kovács Imre (szerk.). Budapest: Napvilág, 11–35.
- Kovács Imre, Kristóf Luca és Szabó Andrea (2015): Társadalmi integráció, dezintegráció és társadalmi rétegződés. *Socio.hu* (3): 64–83.
- Kovács Imre et al. (2017): Az integrációs modell. In *Társadalmi Integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezet a magyar társadalomban*. Kovács Imre (szerk.). Budapest: Belvedere, 21–48.
- KSH (1984): *Rétegződés, életkörülmények, életmód*. Az 1981–82. évi rétegződés és életmód felvétel előzetes eredményei. Budapest: KSH.
- Kulcsár Rózsa és Harcsa István (1986): *Társadalmi mobilitás és presztízs*. Budapest: KSH.
- Mills, Colin (2014): The Great British Class Fiasco: A Comment on Savage et al. *Sociology* 48(3): 437–444. Interneten: <http://soc.sagepub.com/content/48/3/437.full.pdf+html> (Letöltés ideje: 2014. 08. 02.).
- Pappi, F. Urban (1991): A kispolgárság és az új középosztály. A középrétegek differenciálódása és homogenizációja a nyugatnémet társadalomban. In *Társadalmak rejtett hálózata*. Angelusz Róbert és Tardos Róbert (szerk.). Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet, 92–110.
- Róbert Péter (2014): *Osztálylétszám 2014*. Budapest: MTA TK Politikatudományi Intézet, 2014. június 12. (Prezentáció) Interneten: http://politologia.tk.mta.hu/uploads/files/Osztalyletszam2014_MTATK.pdf (Letöltés ideje: 2014. 08. 02.) <http://politologia.tk.mta.hu/hirek/2014/06/osztalyletszam-a-magyar-tarsadalom-szerkezet>.
- Róbert Péter (2015): Osztály- és rétegződéskutatási dilemmák a magyar társadalomban. *Replika* 92–93: 77–93.
- Savage, Mike, Fiona Devine, Niall Cunningham, Mark Taylor, Yaojun Li, Johs Hjellbrekke, Brigitte Le Roux, Sam Friedman és Andrew Miles (2013): *A New Model of Social Class: Findings from the BBC’s Great British Class. Survey Experiment*. *Sociology* 47(2): 219–250. DOI: <https://doi.org/10.1177/0038038513481128>
- Szelényi Iván (2016): A szociológia hármas válsága. *Socio.hu* 6(1): 118–126. Interneten: http://socio.hu/uploads/files/2016_1/szelenyi.pdf.
- Valuch Tibor (2013): *Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Budapest: Napvilág.
- Vastagh Zoltán (2019): Osztálystruktúra és jövedelemegyenlőtlenség: az erőforrás-integrációs modell empirikus összehasonlító tesztje. *Szociológiai Szemle* (4): 33–62.

